

I. М. Конончук

**Німецька меншина в Україні 20-х рр. ХХ ст.:
національні та культурні проблеми**

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

Україна сьогодні знову переживає черговий етап національного вибору – Росія чи Європа, демократія чи диктатура. Величезне значення має формування сучасної національної політики в Україні, бо це не тільки наші внутрішні, але й міжнародні проблеми.

Політика коренізації, що проходила у 20-х рр. ХХ ст., залишила різний слід у долях національностей України – деяких спробували "радянізувати" зразу ж, іншим дозволили займатись національно-культурними проблемами до початку 30-х рр. ХХ ст. Але в цілому мета була єдина – залучити національні меншини до радянського будівництва, а в майбутньому виховати з них "єдиний радянський народ". Будь-яка протидія радянському режиму жорстоко каралась – розселення по Україні і асиміляція, розселення по території СРСР, виселення за кордон. Навіть створення Центральної комісії у справах національних меншин не мало вирішального значення для розвитку тих самих меншин. Не є виключенням і доля німецького етносу, що проживав на території України.

Центральна комісія займалася обстеженням умов життя нацменшин, сприяла розвитку національної мови, організувала перевибори до національних рад, проводила підготовку і перепідготовку працівників центрального та низового апарату, сприяла покращенню медико-санітарного обслуговування населення. У січні 1927 р. за ініціативи ЦКНМ була скликана Перша Всеукраїнська нарада по роботі з нацменшинами. Нарада підвела підсумок проведеної роботи ЦКНМ за

три останні роки [12–14]. Зокрема, у промові її голови А. Буценка зазначалося, що саме "... завдяки діяльності ЦК нацменшин вирішено ряд практичних питань у галузі національних відносин. Здійснення національної політики серед нацменшин дало можливість позбавитися національної ворожнечі і залучити населення нацменшин до участі в радянському будівництві" [22, с. 43].

На нараду прибули 83 делегати, з них 34 євреї, 15 німців, 8 поляків, 8 росіян, 5 болгар, 3 греки, 2 молдавани, 4 інших національностей і 4 українці [12, арк. 3]. З доповіддю "Чергові завдання по роботі серед нацменшин" виступив голова комісії А. Буценко. Доповідач наголосив на тому, що за першочергові завдання в роботі серед нацменшин ставили: подальше залучення широких мас нацменшин до радянського будівництва, зокрема участі трудящих у виборчій кампанії, проведення відповідної роботи направленої на зміцнення союзу робітників і селян, бідняка і середняка, щоб у кінцевому результаті дати належну відсіч куркулям на селі і непманам у місті, до якої б національності вони не належали. До невідкладних завдань віднесли також питання національного районування, переселенської політики, землевлаштування, національної кооперації, освіти тощо [22, с. 45–60]. На нараді чимало було сказано про необхідність боротьби з російським та українським шовінізмом і націоналізмом, що загрожував проведенню ленінської національної політики [13, арк. 75, 81, 93, 98]. З цього приводу у доповіді А. Буценка підкреслювалося: "... ми повинні стежити за тим, щоб маси твердо і рішуче засвоїли нашу ленінську національну політику. Лише в тісному співробітництві трудящих малих і великих національностей – основа успіху нашого будівництва і до цього прагне радянська влада, прагне комуністична партія" [22, с. 44]. Загалом національна політика, як і конкретна політика до нацменшин, зводилася до повної ліквідації приватної власності і залучення селянських мас до колективної праці в колгоспах і радгоспах, перетворюючи їх у такий спосіб на слухняне знаряддя соціалістичного будівництва. Партійно-радянське керівництво усвідомило той факт, що переважна більшість селян нацменшин добровільно не відмовиться від індивідуального ведення господарства, а відтак чинитиме опір проведенню колективізації сільського господарства, особливо німці-меноніти, чехи, значна частина болгар і греків, які були здебільше заможними і з власної ініціативи вони у колгоспи не об'єднувалися.

Часті перерозподіли земель в 20-х рр. призводили до погіршення землезабезпеченості селянства національних меншин, що викликало соціальну напруженість і міжнаціональні конфлікти [1, арк. 53, 61, 66, 72]. Чимало випадків земельних суперечок були між нацменшинами і

українським та російським населенням [23, с. 212]. Траплялися факти свавілля у відношенні до національних меншин. Так, у 1922 р. в Миколаївській окрузі червоноармійці приходили в село німецьких колоністів зі зброєю в руках і грабували їх [18, арк. 68]. Такі явища, безперечно, аж ніяк не могли сприяти зміцненню дружніх стосунків малих і великих національностей.

Хвилю невдоволення серед нацменшин, зокрема, німців-менонітів і поляків викликала антирелігійна пропаганда та діяльність радянської влади, спрямованої на закриття храмів, молитовних будинків, заборону викладання Закону Божого тощо [2, арк. 38–39]. До ВУЦВК надходила маса листів від населення нацменшин з вимогою про повернення молитовних будинків [28, с. 75].

Досить високу активність у захисті прав свого віровчення виявили німці-меноніти [19, арк. 211–213]. Вони, незважаючи на радянське законодавство про відокремлення церкви від держави, проводили релігійну пропаганду серед дітей, розповсюджували серед населення релігійну літературу, що надходила від менонітських організацій Німеччини і США [24, с. 25]. У січні 1925 р. від імені Всесоюзного з'їзду менонітських общин було надіслано звернення до ВУЦВК з проханням надати право менонітам організувати біблійні курси в Україні [19, арк. 216–218]. У зверненні зазначалося, що меноніти УСРР, які проживають у заснованих ними 130 років тому колоніях, не мають жодного духовного навчального закладу, потреба в яких після заборони релігійного викладання віровчення в школах, ними сильно відчувалася [28, с. 66]. Однак це питання залишалося невирішеним до кінця 20-х рр. ХХ ст., його не мали наміру вирішувати і в наступні роки.

Представники менонітської інтелігенції і проповідники все таки намагалися вибороти певні поступки від радянської влади у справі релігійного виховання підростаючого покоління. Так, у 1925 р. вони утворили комісію з релігійних справ й подали вісім вимог до ЦВК СРСР [8, арк. 18–19]. Одна з найголовніших вимог – збереження релігійного виховання молоді і дітей. У другому параграфі цих вимог підкреслювалося: "Влаштувати спеціально для дітей і молоді всілякі збори релігійного характеру, хори, викладання Закону Божого і віровчення" [24, с. 21]. У третьому параграфі йшлося про надання права організувати дитячі будинки для дітей менонітів, запровадивши там виховання християнського характеру. У шостому параграфі зазначалося: "Визнати школи за нейтральну територію, де вивчали б науки без пропаганди за чи проти релігії" [24, с. 21]. Звісно, що ці вимоги не могли бути задоволені в умовах радянської дійсності.

У наступні роки меноніти продовжували боротьбу за свої релігійні права. Так, у 1928 р. на з'їзді представників менонітських релігійних

громад у селі Кодагай, Джанкойського району (в Криму) були висунуті ті ж самі вимоги, що й у 1925 р. [26, с. 90].

Меноніти добре розуміли, яку небезпеку становить антирелігійна політика радянської влади для їх релігійно-господарських общин й доклали чимало зусиль аби зберегти власний релігійно-побутовий уклад, що сформувався й утвердився упродовж віків. Глибока релігійність менонітів значно позначилася на їх способі життя та побуті. Їх релігійність і перевага в господарському та культурному відношеннях над сусіднім населенням, були причиною відособлення менонітських общин, у яких традиційно використовувалися принципи взаємодопомоги і колективної праці, що було наслідком релігійного згуртування членів общин [3–5]. На цьому будувалися різні благодійницькі інститути менонітів: опікунство сиріт, медичне обслуговування, влаштування притулків для людей похилого віку, будинків для глухонімих тощо [27, с. 17].

Заможні менонітські громади, які майже не знали класового розшарування, не бажали переходити на шлях соціалістичних перетворень, котрі призводили до корінного зламу вікових традицій і їх способу життя. Тому, на добровільний перехід менонітського населення до соціалізму, сподіватися було марно. Це добре розуміло партійно-радянське керівництво, яке невдовзі винайшло спосіб радянизувати менонітів. Було вирішено спричинити конфлікт між менонітами всередині громад і таким чином розколоти їх на дві групи. З одного боку, повинні виступати бідняки, з іншого – заможні селяни. Останні оголошувалися куркулями, а значить ворогами радянської влади. Становище бідняків у менонітських громадах за оцінкою більшовицьких видань було вкрай важким. Зокрема, А. Рейнмарус і Г. Фрізен у брошурі "Меноніти" зазначали: "Праця в менонітів-поміщиків і заможних селян була диявольськи важка, за найменші провини батраків били кнутом... саме тому у росіян і українців і зародилася та ненависть до менонітів, яка в період громадянської війни привела до звірячих нападів банд Махно на менонітські колонії" [27, с. 19]. Поряд з цим автори визнають, що відсоток бідняків у менонітів був досить малим і з біднотою та безземеллям меноніти боролися шляхом переселення на орендовані або резервні угіддя, де бувши бідняки перетворювалися в забезпечених і задоволених середняків, а часто і в досить заможних селян. Далі вказувалося, що "... мізерна частка сільського і промислового пролетаріату не мала ніякого значення у порівнянні з основною середняцькою і заможною масою менонітського селянства" [27, с. 19]. Менонітські колонії були досить розвиненими, не зачеплені майновим розшаруванням громади, а тому соціально-економічних гострих конфліктів у менонітських колоніях майже не існувало [25, с. 197]. Навіть за

умов перерозподілу земель, здійснюваного радянською владою, селяни-меноніти відмовлялися брати землю, відібрану у більш заможних членів громади, бо це вважалося за гріх [24, с. 18].

У переважній своїй масі менонітське селянство насторожено, а то й негативно ставилося до економічних заходів радянської влади на селі й усіма засобами відстоювало дореволюційні форми господарювання. Протистояння між менонітами і радянською владою тривалий час існувати не могло. Внаслідок цілеспрямованої політики більшовицької партії і радянської держави все більше змінювалося соціально-економічне і політичне обличчя менонітського села, все далі просувалася вперед радянізація, почали з'являтися партійні і комсомольські осередки, розгорнули роботу громадсько-політичні організації [24, с. 26]. У попередньо єдиній, тісно згуртованій менонітській громаді на решті стало два протилежні табори. Вперше за тривалий історичний період існування менонітських громад вони зазнали докорінної руйнації. Штучно створена в середовищі менонітських громад соціальна група, так званий сільський пролетаріат, був люмпенізованою частиною менонітського сільського населення, що з'явилася внаслідок розорення господарств за роки громадянської війни та ревізії земель радянською владою. Він повинен був протистояти заможним верствам населення, бути опорою більшовиків на селі, забезпечувати умови радянізації всього менонітського селянства.

Особливо активну боротьбу більшовики повели проти менонітських проповідників, вбачаючи в них ту ідеологічну силу, яка гуртувала менонітське населення навколо релігійної ідеї й тим самим забезпечувала умови існування громад у незміненому вигляді. Однак протистояти активній політиці радянської влади, спрямованої на ліквідацію менонітських громад ставало дедалі важче. Після XV з'їзду ВКП(б) розпочалася масова колективізація сільського господарства, а зв'язана з нею ліквідація куркульства як класу, виявилось тим останнім етапом соціалістичного наступу, на якому менонітські громади зазнали остаточної руйнації [26, с. 92].

Німецько-менонітське населення України у 20-х рр. XX ст. переживало найтрагічнішу сторінку своєї історії. Важке економічне становище, часті розподіли земель не на користь колоністів, непомірне оподаткування, закриття молитовних будинків, переслідування віруючих та порушення їх громадянських прав, відсутність належної уваги до задоволення національно-культурних інтересів, викликали у німців-менонітів законне обурення і навіть бажання покинути Україну [28, с. 7].

Політична хвиля еміграційного руху серед німців-менонітів прокотилася упродовж 1922–1924 рр. За цей період загальне число тих, що

емігрували, зокрема, до Канади, досягло 8000 осіб дорослого населення, а бажаних виїхати з України сягало близько 20 тис. Емігрували переважно меноніти, яких в УСРР налічувалося близько 56 тис. чоловік. Еміграція німців-менонітів мала місце і в дореволюційний період, але тоді причини еміграції були інші: від'їжджала незначна частина менонітського селянства, яка бажала кращих умов життя. Якщо до жовтневого перевороту 1917 р. виселялося переважно бідніше менонітське селянство, що зазнало розорення, то у радянську добу, зокрема, у 20-ті рр. ХХ ст., спостерігалася масова еміграція, яка виникла внаслідок антименонітської політики радянської влади [10–11].

Після тимчасового спаду еміграційного руху в другій половині 1924 р., на початку 1925 р. знову розвивається й розширюється еміграція, яка починає охоплювати не лише німців-менонітів, але й німців-лютеран і католиків. Характерною ознакою цієї еміграційної хвилі було те, що бажання емігрувати виявили в більшості випадків бідняки і середняки, а не заможні верстви населення, як про те заявлялося на партійних зібраннях та в офіційній пресі. Цього разу основними причинами виїзду було високе оподаткування німецьких колоній єдиним сільськогосподарським податком, непроведення належного землеволодштування, згідно постанови ВУЦВК від 16 липня 1924 р., антирелігійна політика радянської влади [20–21]. Однією з основних причин, що спонукали до еміграції були земельні справи, а саме: відсутність сталих меж землекористування, часті перерозподіли земель, поселення на них представників інших національностей тощо.

Справу про еміграційний рух серед німців-менонітів розглядало у квітні 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У, яке для вивчення причин еміграції призначило спеціальну комісію під головуванням В. Я. Чубаря [17, арк. 78–79]. Після проведення відповідної роботи комісія встановила, що причинами цього явища були: безправне становище німецького населення, зокрема, великий відсоток позбавлених виборчих прав, невиділення німецьких сіл в окремі національні адміністративні одиниці, високе оподаткування та ін.

Еміграційний рух у середині 20-х рр. ХХ ст. охопив усі німецькі колонії і не припинявся в наступні роки. Наприклад, у 1925 р. з Мелітопольської округи виїхало 1875 осіб, у 1926 р. – 6000 осіб [26, с. 92–93]. У 1926 р. зростає еміграційний рух серед німців-колоністів Волині. Якщо у 1925 р. виїхало всього 21 особа, то у 1926 р. – 172 [7]. Лише у грудні 1926 р. з німецького Пришибського району було подано 2000 заяв про виїзд. За даними ДПУ у 1926 р. подано заяв на видачу паспортів для виїзду із Мелітопольської округи – 600, Херсонської – 600, Запорізької – 300, Криворізької – 250, Ізюмської – 100 [28, с. 112]. За

свідченням того ж ДПУ із Херсонської округи у листопаді 1926 р. мали намір виїхати 90 % менонітського населення. Деякі колонії на цей час продали понад 50 % своїх господарств і були готові до виїзду [6, арк. 63–64].

Більшість німців-емігрантів, за соціальним станом, були середняками, за віросповіданням – баптисти. Емігрували переважно до Канади, де отримували підтримку баптистських общин, а також до Німеччини, Бразилії, Мексики, Куби, США. Формуванням еміграційних груп серед менонітського населення України займалися РУСКАПА – Російсько-Канадсько-Американське пасажирське агенство і БУАРД ("Боард") – громада канадських менонітів [15–16]. Ці організації мали в Україні своїх агентів, які займалися практичними питаннями еміграції. Слід зазначити, що в еміграційному русі велику роль відіграло менонітське духовенство та "Союз голландських вихідців на Україні". У результаті їх активної діяльності еміграційний рух серед німців-менонітів тривав упродовж 20-х рр. [26, с. 93].

Еміграційний рух у німецьких колоніях викликав серйозне занепокоєння партійно-радянського керівництва. Було очевидним, що він мав не лише негативні політичні наслідки, але й економічну шкоду для СРСР, оскільки емігранти вивозили матеріальні цінності, гроші (кожний двір від 3000 крб і більше), а ще й тому, що німецькі колоністи були зразковими господарями, вміли вести свої господарства на високому агрокультурному рівні, яких можна було використати для заселення цілинних земель на терені Сибіру та Далекого Сходу [26, с. 94].

Партійно-радянське керівництво продовжувало вживати відповідних заходів, спрямованих на послаблення еміграційного руху серед німців-менонітів. Зокрема, на початку 1925 р. Центральному бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У було запропоновано докладно вивчити причини масової еміграції і висловити свої пропозиції з цього питання. Після вибіркового обстеження німецьких колоній у січні–лютому 1925 р. Центральне бюро направило доповідну записку в ЦК КП(б)У, в якій пропонувалося: для того, щоб запобігти подальшому зростанню еміграційного руху, слід перевірити як виконується на місцях постанова ВУЦВК від 16 липня 1924 р. по земельному і податковому питанню, проводити районування з урахуванням національних інтересів німців-колоністів, організувати широку агітаційну кампанію проти еміграції [28, с. 70].

Свої пропозиції стосовно еміграційного руху серед німців-менонітів, висловила Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК. У доповідній записці її голови А. Буценка від 5 квітня 1927 р. Пропонувалося: поставити питання про надання можливості німцям-колоніс-

там переселятися на земельні колонізаційні фонди Сибіру і Далекого Сходу, наділення безземельних німецьких селян землею, вжити певних адміністративних заходів щодо врегулювання еміграційного руху до Канади і проведення в пресі і на місцях серед населення широкої роз'яснювальної роботи стосовно умов життя емігрантів у Канаді. Слід сказати, що агітаційна робота проти еміграції проводилася досить активно, крім того, були вжиті заходи щодо землевпорядкування в німецьких колоніях, однак у середовищі німецького населення була вже посіяна недовіра до радянської влади та її політики. Колоністи справедливо вважали, що "радянський уряд хоче об'єднати селян у колективи, щоб потім легше було забирати у них хліб" [24, с. 29].

Національна політика радянської влади мала ідейно-політичний та пропагандистсько-агітаційний характер, а не конструктивно-державницький. Партійно-радянське керівництво робило все можливе, щоб схилити етнонаціональні групи до радянської влади, переконати їх у тому, що лише соціалістичний лад забезпечить їм належні умови життя й національно-культурний розвиток. Однак нацменшини, в тому числі й німці-меноніти, відчувши на собі прояви ленінської національної політики, переконалися в тому, що в умовах радянської дійсності остаточно будуть зруйновані не лише традиційний спосіб господарювання, але й національно-культурний і релігійно-побутовий уклад, що сформувався упродовж віків. За таких умов єдиним виходом була еміграція. Еміграційний рух, що охопив переважно німецько-менонітські колонії тривав упродовж 1920–1930 рр. За період з 1921 до 1929 р. з України емігрувало 34,8 тис. осіб менонітів, тобто майже дві третини від їх загалу [26, с. 94–95].

Загалом потрібно сказати, політика більшовиків щодо національних меншин була чітко прогнозованою – або підтримка влади, або репресії з її сторони щодо тих, хто шукав свій шлях розвитку. Навіть ті етноси, яким на початку коренізації дозволили вирішувати свої культурно-національні проблеми, у 30-х рр. були "радянзовані" або ж просто розсіяні й асимільовані серед росіян чи українців. Німецька меншина повірила в політику коренізації і намагалася дійсно займатись національними проблемами та національним будівництвом. Але це суперечило дійсним планам влади і закінчилося репресіями. Враховуючи історичний досвід минулого, ми повинні в сучасній національній політиці створити всі умови для нормального розвитку всіх народів, що проживають в Україні.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 413, оп. 1, спр. 7.

2. ЦДАВОУ, ф. 413, оп. 1, спр. 40.
3. Там же, спр. 44.
4. Там же, спр. 45.
5. Там же, спр. 46.
6. Там же, спр. 59.
7. Там же, спр. 73.
8. Там же, спр. 91.
9. Там же, спр. 131.
10. Там же, спр. 199.
11. Там же, спр. 200.
12. Там же, спр. 251.
13. Там же, спр. 252.
14. Там же, спр. 253.
15. Там же, спр. 395.
16. Там же, спр. 396.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 129.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1522.
19. Там же, спр. 2019.
20. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 2, спр. 23.
21. Там же, ф. Р-593, оп. 3, спр. 7.
22. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. – Х., 1928.
23. Агуф М. Преса УРСР до XV роковин Жовтня / М. Агуф. – Х. : Пролетар, 1932. – 164 с.
24. Кривохатський М. Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х., 1930. – 62 с.
25. Кулинич І. М. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К., 1995. – 271 с.
26. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929) : порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця : ДОВ "Вінниця", 1999. – 156 с.
27. Рейнмарус А. / А. Рейнмарус, Г. Фрізен. – М., 1930. – 57 с.
28. Яковлева Л. Німці в Україні 20–30-ті рр. XX ст. / Л. Яковлева, Б. Чирко, С. Пишко. – К., 1994. – 243 с.